

P. KYLE McCARTER, Jr.

Η ΠΡΩΙΜΗ ΕΞΑΠΛΩΣΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΑΛΦΑΒΗΤΟΥ

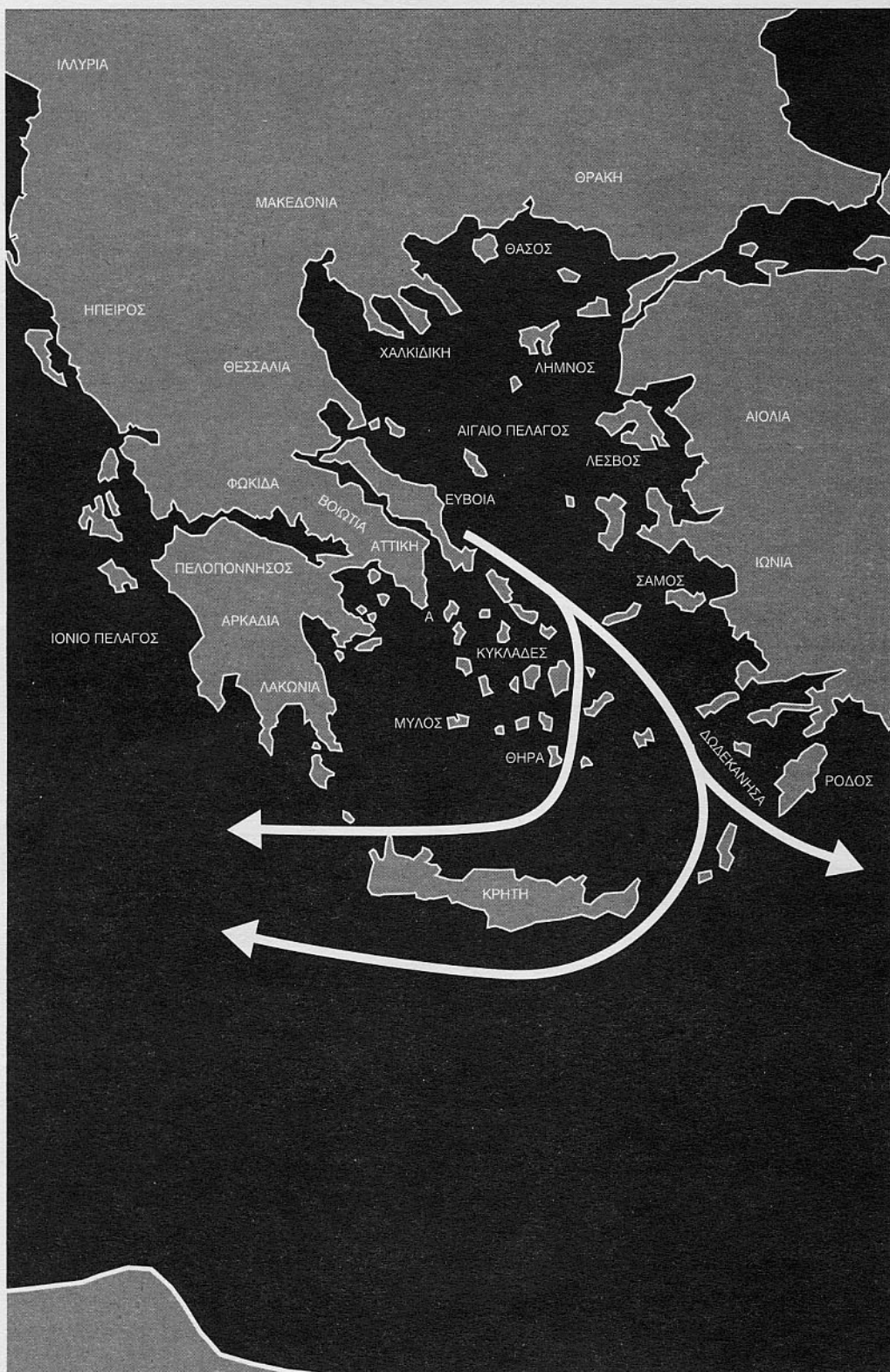
ΟΙ ΑΡΧΑΙΟΤΕΡΕΣ αλφαβητικές επιγραφές στην ελληνική παρουσίαζον μερικά τυπικά μορφολογικά χαρακτηριστικά που θυμίζουν την φοινικική γραφή των αρχών της πρώτης χιλιετίας π.Χ. Οι ομοιότητες αυτές θεωρούνται σε ευρύτατη κλίμακα ενδεικτικές για την χρονολόγηση της γενικά αποδεκτής σημιτικής καταγωγής —ή τουλάχιστον έμπνευσης— του ελληνικού αλφαβήτου. Με σκοπό, λοιπόν, να προσδιοριστεί ακριβέστερα αυτή η χρονολόγηση, η οποία εξακολουθεί να αποτελεί αντικείμενο έντονων αμφισβητήσεων, ένας αριθμός μελετητών έχει προβεί σε λεπτομερείς συγκρίσεις μεταξύ της γραφής των αρχαιότερων ελληνικών επιγραφών και των εξελισσόμενων διαδοχικών μορφών των φοινικικών γραπτών. Στο παρελθόν συνεισέφερα και εγώ στην έρευνα αυτή¹ και θα στραφώ εκ νέου στην μέθοδο σύγκρισης των γραφών στο κείμενό μου αυτό, για διαφορετικό λόγο όμως αυτή την φορά. Τα αρχαιότερα παραδείγματα ελληνικής αλφαβητικής γραφής παρουσιάζουν ευρύτατη ποικιλία γραπτών. Αυτή η ποικιλία είναι προφανής, τόσο στις γραμμικές μορφές ή στα σχήματα συγκεκριμένων σημείων, όσο και στην επιλογή των σημείων που χρησιμοποιήθηκαν για να αναπαραστήσουν ιδιαίτερους φθόγους στην ελληνική γλώσσα. Επειδή οι διαφοροποιήσεις κατανέμονται σε περιοχές, έχουμε από πολύ νωρίς στην ιστορία του ελληνικού αλφαβήτου έναν αριθμό

παραλλαγμένων συστημάτων, στα οποία αναφερόμαστε συμβατικά ως «επιχώριες» ή απλώς «τοπικές» γραφές. Οι σχέσεις μεταξύ αυτών των τοπικών γραφών έχουν εξεταστεί από Έλληνες επιγραφολόγους, οι οποίοι πέτυχαν να περιγράψουν τις καταβολές τους με γενικούς όρους. Ωστόσο, μερικές πλευρές της πολύ πρώιμης εξέλιξης του ελληνικού αλφαβήτου γίνονται πληρέστερα κατανοητές κάτω από το φως μιας νέας σύγκρισής του με την μητρική φοινικική γραφή.

Το ιστορικό πλαίσιο, στο οποίο εντάσσεται αυτή η συζήτηση, είναι η εκκίνηση της Αρχαϊκής περιόδου της Ελλάδας μεταξύ 750 και 500 π.Χ., όπως χρονολογείται συνήθως (εικ. 1). Καθώς αντιλαμβάνομαι προσωπικά, οι ιστορικοί αυτής της περιόδου δίνουν μεγάλη έμφαση στις αρχές του 8ου αιώνα ως εποχής υλικής αναγέννησης, αλλά και ανώτερης κουλτούρας. Η έμφαση αυτή δεν αιτιολογείται, όπως σε προηγούμενες γενεές, από την σημασία που αποδίδεται στην παραδοσιακή χρονολόγηση των Ολυμπιακών Αγώνων το 776 π.Χ. Αντίθετα, κατά την διατύπωση της Lillian Jeffery:

Η περίοδος γύρω στα 776 π.Χ. αξιολογείται ως αναγεννητική εποχή για έναν διαφορετικό λόγο. Με βάση τις σχετικές ενδείξεις, πιστεύεται ότι πραγματοποιήθηκαν τότε περίπου τέσσερα γεγονότα πολιτιστικής σημασίας. Πρώτον, μετά από αιώνες ανυπαρξίας γραμμμάτων, όταν η γραμμική γραφή Β είχε εκλείψει μαζί με τον μυκηναϊκό πολιτισμό, η χώρα απέκτησε και πάλι γραφή, το απλό, πρακτικό και εύληπτο αλφάβητο, από το

1. P. Kyle McCarter, Jr., *The Antiquity of the Greek Alphabet*, Harvard Semitic Monographs 9, MT: Scholars Press για το Harvard Semitic Museum, Missoula 1975.

Εικ. 1. Η Αρχαία Ελλάδα και το εμπορικό δρομολόγιο μεταξύ της Εύβοιας και των Κυκλάδων.

οποίο κατάγονται όλες οι γραφές του Δυτικού πολιτισμού μας. Δεύτερον, οι Έλληνες, εξοικειωμένοι πια με τις ακτές της Μικράς Ασίας, στράφηκαν σε πολύ μακρινότερα και πολύ δυσκολότερα ταξίδια προς τα δυτικά, στις εύφορες περιοχές της Σικελίας και της Νότιας Ιταλίας. Τρίτον, η ελληνική δεξιότητα στην μεταλλουργία, η βασική αυτή τέχνη με την ουσιαστική σημασία, τόσο για τον πόλεμο, όσο και για την ειρήνη, έκανε ένα πελώριο βήμα προς τα εμπρός. Τέταρτον, τα δύο μεγάλα ομηρικά έπη άρχισαν να παίρνουν την μορφή, με την οποία μας είναι γνωστά, γεγονός με βαρυσήμαντα αποτελέσματα, όχι μόνο για την παγκόσμια φιλολογία, αλλά και, έκτοτε, για την ίδια την θρησκεία των Ελλήνων.²

Χωρίς αμφιβολία, εκείνη ήταν η εποχή της «επανεμφάνισης της ικανότητας της γραφής και της ανάγνωσης» στην Ελλάδα, όπως την περιέγραψε ο J.N. Coldstream.³ Το ελληνικό αλφάβητο που είχε εμφανιστεί ως ανεξάρτητη παράδοση πριν από μια ή δυο γενεές, εξαπλωνόταν τώρα σε ολόκληρο τον ελληνόφωνο κόσμο και ακόμη πιο μακριά.

Αυτή η εποχή της πολιτιστικής επέκτασης υποκινήθηκε κυρίως από την υιοθέτηση εκ μέρους των Ελλήνων ξένων ιδεών και ειδικών ικανοτήτων, όπως παρατήρησε η Jeffery,⁴ μετά από έναν τουλάχιστον αιώνα εκτεταμένων εμπορικών δοσοληψιών με την Εγγύς Ανατολή. Ήδη από τις αρχές του 9ου αιώνα η Εύβοια έκανε εισαγωγές από την Ανατολή⁵ και η διακίνηση εμπορευμάτων αυξήθηκε σταθερά μέχρι τα μέσα του αιώνα αυτού, όταν, όχι μόνον το Λευκαντί,

αλλά και η Αθήνα καταγίνονταν με το εμπόριο.⁶ Τον ίδιο καιρό, οι Φοίνικες έμποροι ανέπτυσαν δράση στην Κρήτη και την Δωδεκάνησο⁷ και, πολύ πριν από το τέλος του αιώνα, όταν η Ερέτρια και η Χαλκίδα αντικατέστησαν το Λευκαντί ως βάσεις του εμπορίου και της αποικιακής κίνησης της Ευβοίας, υπήρχαν: α') ένας ελληνικός (ευβοϊκός και κυπριακός) εμπορικός σταθμός στην θέση Al Mina της βόρειας ακτής της Συρίας και β') μόνιμη φοινικική εγκατάσταση στο Κίτιο της νοτιοανατολικής Κύπρου.⁸ Εκείνο τον καιρό οι Φοίνικες ναυτικοί όργωναν την Δυτική Μεσόγειο, αναζητώντας μεταλλεύματα, όπως αποκαλύπτει⁹ ο περίφημος λίθος της Nora στην Σαρδηνία (εικ. 2), του οποίου η χρονολόγηση δεν μπορεί να απέχει πολύ από το 825 π.Χ. Πρόκειται για την εποχή του μυθικού βασιλιά Πυγμαλίωνα (c. 831-785),¹⁰ όταν οι Φοίνικες που απομονώνονταν βαθμιαία στα παράλια της Συρίας από την επέκταση της Νεο-Ασσυριακής αυτοκρατορίας, στρέφονταν ολοένα περισσότερο προς την θάλασσα και πλησίαζαν στο ζενίθ της ναυτικής τους ακμής προς τα δυτικά. Σύμφωνα με τις παραδόσεις, τότε περίπου (825 π.Χ.) ιδρύθηκε η Καρχηδόνα και, μολοντί δεν είναι ακόμη επιβεβαιωμένο το γεγονός, τίποτε δεν μπορεί να αποκλειστεί, αφού πρόκειται για μια τόσο αρχαία χρονολογία. Όπως και αν έχουν τα πράγματα, οι επιγραφές του 9ου

6. Ο.π., σελ. 63-65.

7. Ο.π., σελ. 68.

8. Ο.π., σελ. 66, με βιβλιογραφία για την ίδρυση του Κιτίου. Για την Al Mina, βλ. Coldstream, *Greek Geometric Pottery*. Methuen, London 1968, σελ. 345-346.

9. Για τον λίθο της Nora βλ. J.B. Peckham, "The Nora Inscription," *Orientalia* 41 (1972), σελ. 457-468, καθώς και F.M. Cross, "An Interpretation of the Nora Stone," *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 208 (1972), σελ. 13-19.

10. Για την απόλυτη χρονολόγηση των βασιλέων της Τύρου, βλ. με επιφύλαξη Cross, "Interpretation of the Nora Stone," σελ. 17-18, σημ. 11.

2. Lillian Jeffery, *Archaic Greece: The City States, c. 700-500 B.C.*, St. Martin's, New York 1976, σελ. 25.

3. J.N. Coldstream, *Geometric Greece*, Ernest Benn, London 1977, σελ. 295-302.

4. *Archaic Greece*, σελ. 25.

5. *Geometric Greece*, σελ. 40-42, και ειδ. σελ. 52.

Εικ. 2. Ο λίθος της Nora της Σαρδηνίας με την φοινικική επιγραφή του 9ου αιώνα π.Χ.
(με την άδεια του F.M. Cross).

*wq njo yyl z z y q a i g f
 +w l l *
 +w q p r o f y l l y y z o o a i a a g k
 xw q p r o s y l l y y z o a a g k
 xw q p p r o f s y l l y y z o a i y y a o i g f f
 xw njo s y l y z o a a g k
 +w q p r o s y l l y y z o a a g k

Εικ. 3. Εμπορικές φοινικικές γραφές του 8ου αιώνα π.Χ.

αιώνα, που υπάρχουν στην Κύπρο και την Σαρδηνία, και του 8ου¹¹ στην Κύπρο, Μάλτα, Ιταλία (Ισκια), Τυνησία και Ισπανία είναι ενδείξεις της φοινικικής παρουσίας στην Μεσόγειο. Από την άλλη πλευρά, μετά την Al Mina στην Ανατολή, οι Έλληνες ίδρυσαν άλλο ένα λιμάνι για εμπορικές ανταλλαγές στην Δύση, στις Πιθηκούσες της Ισκίας, στον κόλπο της Νεάπολης. Οι συνδυασμένες σημιτικές και ελληνικές παλαιογραφικές ενδείξεις που συγκέντρωσα σε προηγούμενες περιπτώσεις,¹² δηλώνουν ότι η ελληνική αλφαβητική γραφή εμφανίστηκε ως ανεξάρτητη παράδοση στο πλαίσιο αυτής ακριβώς της ελληνικής και φοινικικής εμπορικής δραστηριότητας, στα τέλη του 9ου και τις αρχές του 8ου αιώνα. Η εικόνα 3 παρουσιάζει τις γραφές επτά φοινικικών επιγραφών του 8ου αιώνα από την Μεσόγειο. Παρατηρώντας δύο μόνο στοιχεία της φοινικικής σειράς, αποκαλύπτουμε την χρονολογία του δανεισμού: Πρώτον, το φοινικικό *kar* ήταν μια απλή τρίαρινα χωρίς γραμματοκορμό πριν από τα μέσα του 9ου αιώνα, ενώ η μορφή με γραμματοκορμό, που υπήρξε ασφαλώς η βάση του ελληνικού κάππα, τυποποιήθηκε προς τα τέλη του αιώνα, όπως φαίνεται σ' αυτές τις μορφές του 8ου αιώνα. Δεύτερον, όπως επίσης γί-

νεται φανερό από την εικόνα, το φοινικικό *dalel* είχε ήδη αναπτύξει έναν κοντό γραμματοκορμό ή ουρά στις αρχές του 8ου αιώνα. Η παλαιότερη τριγωνική μορφή και ασφαλώς η βάση του ελληνικού δέλτα ήταν χαρακτηριστικό γνώρισμα του τέλους του 9ου αιώνα ή και πριν απ' αυτόν. Με κίνδυνο το συμπέρασμά μας να θεωρηθεί υπερβολική υπεραπλούστευση, μπορούμε να πούμε ότι αυτά και μόνον τα δύο χαρακτηριστικά στοιχεία μάς υπαγορεύουν να τοποθετήσουμε τον δανεισμό του φοινικικού αλφαβήτου από τους Έλληνες γύρω στα 800 π.Χ. Οποια κι αν είναι η προϊστορία της, αυτή είναι η χρονολογία της καταγωγής του ελληνικού αλφαβήτου, όπως γνωρίζουμε.

Τι θα μπορούσαμε άραγε να πούμε για τον τόπο καταγωγής του; Η συγκριτική μελέτη των παλαιότερων αντιπροσωπευτικών ελληνικών τοπικών γραφών (εικ. 4) νομιμοποιεί τέσσερις υποψηφιότητες, της Εύβοιας, της Αττικής, της Φρυγίας και της Κρήτης, από τις οποίες τουλάχιστον οι τρεις παρουσιάζουν αρχαϊκά γνωρίσματα εμφάνισης σε σχέση με το φοινικικό πρότυπο ή με το σύνολο των πρώιμων ελληνικών γραφών. Αυτές οι υποψηφιότητες πρέπει να εξεταστούν διαδοχικά.

Η ΕΥΒΟΙΑ. Όπως είδαμε, η Εύβοια υπήρξε πρωτοπόρος στην εμπορική δραστηριότητα και αποικιακή επέκταση των Ελλήνων. Στην Ανατολή, οι Ευβοείς διέθεταν πλήρη αντιπροσώπευση στην Al Mina πριν από το τέλος του 9ου αιώνα. Στην Δύση, είχαν ιδρύσει αποικίες στην Ιταλία, με τους οικισμούς στις Πιθηκούσες της Ισκίας, στην Τυρρηνική Θάλασσα, στα μέσα του 8ου αιώνα και, μια γενεά αργότερα, στην Κύμη, στα παράλια της Καμπανίας, δυτικά της Νεάπολης.¹³ Είχαν επαφές με τους Φοίνι-

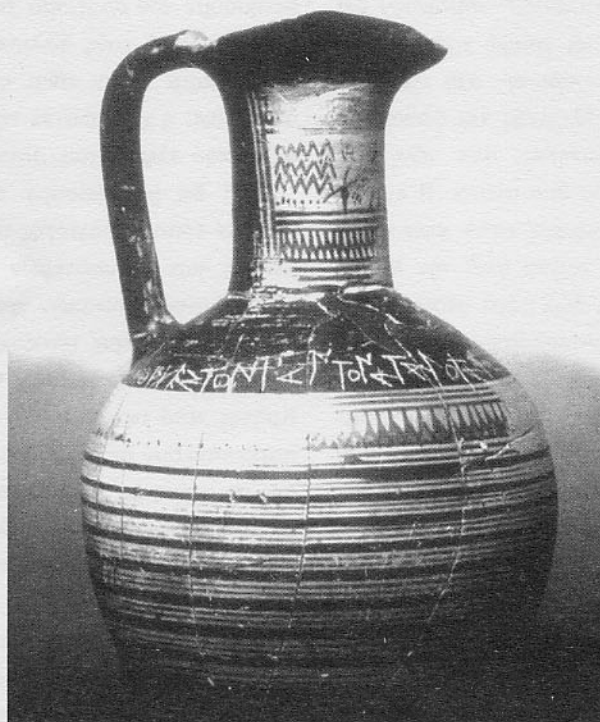
11. P. Kyle McCarter, Jr., *Antiquity of the Greek Alphabet*, σελ. 39–50. Για τα ενδεικτικά στοιχεία της Ισκίας βλ. McCarter, "A Phoenician Graffito from Pithekoussai," *American Journal of Archaeology*, 79 (1975), σελ. 140–141, καθώς και Giorgio Buchner, "Testimonianze epigrafiche semitiche dell' VIII secolo a. c. a Pithekoussai," *Parola del Passato*, αρ. 179 (1978), σελ. 130–142. Ο Buchner επίσης αναφέρει μια αραμαϊκή επιγραφή από την ίδια τοποθεσία: προβλ. Giovanni Garbini, "Un' iscrizione aramaica a Ischia," *Parola del Passato*, αρ. 179 (1978), σελ. 143–150. Επιθυμώ να ευχαριστήσω τον καθηγητή David Ridgway του Πανεπιστημίου του Edinburgh, ο οποίος μου υπέδειξε αυτά τα άρθρα και μου πρόσφερε και πολλές άλλες χρησιμότητες πληροφορίες για τις ελληνικές επεκτατικές κινήσεις του 8ου αιώνα π.Χ. προς τα δυτικά.

12. *Antiquity of the Greek Alphabet*, σελ. 89–102.

13. Βλ. Giorgio Buchner, *Contribution à l'étude de la société et de la colonisation eubéenne*, Centre Jean Bérard, Naples 1975, σελ. 64, σημ. 12.

	α	β	γ	δ	ε	ϛ	ζ	η	ι	θ	κ	λ	μ	ν	ξ	ο	π	Μ	ρ	σ	τ	υ	φ	χ	ψ	ω
1	A	B	Γ	D	E	F	I	-	Θ	⊗	K	L	M	N	Ξ	Ο	Π	Μ	Ρ	Σ	Τ	Υ	Φ	Ψ	Ω	-
2	A	B	C	D	E	F			Θ	⊗	K	L	M	N	X	Γ			Ρ	Σ		Υ	Φ	Ψ		
3	A		C	Δ	E	Γ			H	Θ			Λ	M	N	+			R	S		Υ	Φ	↓		
4	A		Γ	Δ	E				H				M	N												
5			Λ																							

Εικ. 4. Η ευβοϊκή γραφή. Στις αράδες 1-5 φαίνεται η ανάπτυξη των τελευταίων επιβεβαιωμένων μορφών (σύμφωνα με την Lillian Jeffery, *Local Scripts*, σελ. 79).

Εικ. 5. Η οinoχόη του Διπύλου (με την άδεια του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου Αθηνών).

	α	β	γ	δ	ε	ϛ	ζ	η	ι	θ	κ	λ	μ	ν	ξ	ο	π	Μ	ρ	σ	τ	υ	φ	χ	ψ	ω	
1	A	B	Λ	D	E	F	I	-	Θ	⊗	Σ	K	L	M	N	Ξ	Ο	Π	-	Ρ	Σ	Τ	Υ	Φ	Χ	Ψ	-
2	A	B	Λ	Δ	E	F			H	⊗	I	K	L	M	N					Ρ	Σ		Υ	Φ	+		
3	A	B			E				Θ		K	L	M	N					D	⊗		Υ	Φ				
4	A				E									N					R			Υ					
5	A																		R			Υ					
6	A																					Υ					
7	A																					V					

Εικ. 6. Η αττική γραφή. Στις αράδες 1-7 φαίνεται η εξέλιξη των αρχαιότερων επιβεβαιωμένων μορφών (σύμφωνα με την Lillian Jeffery, *Local Scripts*, σελ. 66).

κες και προς τις δύο κατευθύνσεις, και η Al Mina και οι Πιθηκούσες έχουν προταθεί ως λίκνα του ελληνικού αλφαβήτου.¹⁴ Από ιστορική άποψη, είναι εξαιρετικά εύλογη η πιθανολόγηση αυτών των εκδοχών, και ειδικά αυτής που αφορά στην Al Mina, επειδή η χρονολόγησή της είναι περισσότερο συμβατή με τις παλαιογραφικές ενδείξεις που αναφέρθηκαν ήδη. Από την άλλη πλευρά, η ευβοϊκή γραφή (εικ. 4), μολονότι διατηρεί ένα μυ με πέντε κοντυλιές, που θυμίζει το φοινικικό πρότυπο *mem*, είναι γενικά λιγότερο αρχαϊκή στην εμφάνισή της από την κρητική ή, στο θεωρούμενο παλαιότερο παράδειγμά της, από την αττική.

Κατά συνέπεια, τείνω να συμφωνήσω με την Jeffery¹⁵ ότι το αλφάβητο έφθασε στην Εύβοια —ή τουλάχιστον στην Ερέτρια—, αφού προηγουμένως πέρασε από την Κρήτη και την Ρόδο, με τις επιχώριες γραφές των οποίων το συνδέουν πολλές ιδιαίτερες ομοιότητες.

Η ΑΤΤΙΚΗ. Ήδη από τα μέσα του 9ου αιώνα, όπως έχει αναφερθεί στα προηγούμενα, η περιοχή αυτή είχε πολιτιστικές επαφές με την Φοινίκη και ο μετέπειτα ηγετικός πολιτιστικός ρόλος της την καθιστά πιθανή εστία ακτινοβολίας για την εξάπλωση της αλφαβητικής γραφής. Η γραφή της περιφέρειας οινόχους του Διπύλου (εικ. 5), την οποία πολύ πρόσφατα χρονολόγησε γύρω στα 740 π.Χ. ο Coldstream, με βάση κριτήρια της κεραμικής,¹⁶ διατηρεί το αρ-

χαϊκό ιώτα σε μορφή ς και το μυ με τις πέντε κοντυλιές. (Συμπτωματικά, το οριζοντιωμένο άλφα της επιγραφής έχει εμφανώς στραφεί προς τα αριστερά με την μύτη του να δείχνει αντίθετα προς την φορά της γραφής —έχει δηλαδή απομακρυνθεί κατά 180° από την φορά του φοινικικού αντιστοίχου του τού 8ου ή 9ου αιώνα. Με αυτήν την τοποθέτηση δεν είναι αρχαιότερο στην μορφή του, όπως υποτίθεται γενικά, σε σχέση με το σημειτικό πρότυπο, από όσο το τυποποιημένο όρθιο άλφα, το οποίο έχει περιστραφεί κατά 90° από την φοινικική φορά του. Είναι πιθανό το άλφα αυτό του Διπύλου να αντικατοπτρίζει μια πρώιμη επιλογή της ελληνικής παράδοσης, η οποία χάθηκε, όταν επικράτησε η όρθια μορφή. Παρ' όλα τα καταφανώς αρχαϊκά χαρακτηριστικά της γραφής του αγγείου του Διπύλου, δεν πρέπει να παραβλέψουμε το γεγονός ότι ξεχωρίζει κάπως από την υπόλοιπη σειρά των αττικών γραφών, της οποίας μεταγενέστερα παραδείγματα δεν φέρουν τα αρχαϊκά χαρακτηριστικά που σημειώνονται. Η Jeffery έφθασε να θέσει το ερώτημα «μήπως δεν είναι αττική, αλλά χαράχθηκε από έναν ξένο, για να επιδείξει ίσως την δεξιοτεχνία του...».¹⁷ Προσωρινά, τουλάχιστον, φαίνεται πιο συνετό να υποθέσουμε ότι το αλφάβητο που μετέφεραν οι Ερετριείς από τα νησιά στην Εύβοια, προωθήθηκε στην Αττική, με την γραφή της οποίας έχει πολλά κοινά χαρακτηριστικά.

Η ΦΡΥΓΙΑ. Η Φρυγία δικαιούται να εξεταστεί ως τόπος γέννησης του ελληνικού αλφαβήτου εξαιτίας του μικρού σώματος των ιδιαίτερα πρώιμων επιγραφών που βρέθηκαν στις ανασκαφές, τις οποίες πραγματοποίησε το University Museum στον Γόρδιο. Ο υπεύθυνος των ανασκαφών Rodney S. Young χρονολόγησε τουλάχιστον έξι

14. Η Al Mina υποστηρίζεται από πολλούς, μεταξύ των οποίων και η Jeffery με επιφυλάξεις (βλ. *Local Scripts*, σελ. 11–12, και *Archaic Greece*, σελ. 26 και 62). Ο Stanislav Segert, ο οποίος πιστεύει ότι το πρότυπο του ελληνικού αλφαβήτου ήταν αραμαϊκό και όχι φοινικικό, υποστηρίζει τις Πιθηκούσες. Προβλ. "Vowel Letters in Early Aramaic," *Journal of Near Eastern Studies*, 37 (1978), σελ. 114.

15. *Local Scripts*, σελ. 82.

16. *Geometric Greece*, σελ. 296. Προβλ. *Greek Geometric Pottery*, σελ. 32.

17. *Local Scripts*, σελ. 68. Προβλ. *Coldstream, Geometric Greece*, σελ. 299.

Εικ. 7. Ενα γκράφιτο από την Θήρα (με την άδεια του F.M. Cross).

	α	β	γ	δ	ε	ϛ	ζ	η	ι	θ	κ	λ	μ	ν	ξ	ο	π	Μ	ρ	σ	τ	υ	φ	χ	ψ	ω		
1	A	Β	Γ	Δ	Ε	Ϝ	Ϛ	⊖	⊕	⊗	⊙	⊛	⊜	⊝	⊞	⊟	⊠	⊡	⊢	⊣	⊤	Υ	Ϝ	⊞	⊟	⊠	⊡	1
2	A	Β	Λ	Λ	Ε	Ϛ	⊗	⊙	⊕	⊗	⊙	⊛	⊜	⊝	⊞	⊟	⊠	⊡	⊢	⊣		Υ	⊕	⊙		⊡	2	
3	A	Β	⊕		Ε	Ϛ	⊗	⊙	⊕		⊛	⊜	⊝	⊞	⊟	⊠	⊡	⊢	⊣		⊙	⊕					3	
4		⊕	⊕		Ϛ	Ϛ	⊗					⊕		⊙	⊙					⊙							4	
5		⊕			Ε	⊕	⊕	⊕	⊕			⊕		⊕		⊕	⊕										5	

Εικ. 8. Η γραφή των Δωρικών Νησιών (Νότιο Αιγαίο). Στις αράδες 1-5 φαίνεται η εξέλιξη των αρχαιότερων επιβεβαιωμένων μορφών (σύμφωνα με την Lillian Jeffery, *Local Scripts*, σελ. 308).

Εικ. 9. Αρχαία φοινικική γραφή από την Nora της Σαρδηνίας (με την άδεια του F.M. Cross).

από αυτές στον 8ο αιώνα και μια από αυτές την θεώρησε όχι νεότερη του 750 π.Χ.¹⁸ Τελευταία όμως έχουν προκύψει ισχυροί λόγοι για την μετάθεση των χρονολογιών του Young σε νεότερη εποχή.¹⁹ Επί πλέον, οι ενδείξεις της συγκριτικής παλαιογραφίας αντιστρατεύονται αποφασιστικά τις θεωρίες που υποστηρίζουν την καταγωγή του αλφαβήτου από την Φρυγία. Η φρυγική γραφή δεν είναι ιδιαίτερα αρχαϊκή στην εμφάνιση παρά μόνο στο ότι δεν χρησιμοποιεί τα δευτερογενώς σχηματισμένα ελληνικά γράμματα (φι, χι, ψι και ωμέγα). Ειδικότερα, συνδέεται αναμφίβολα —και, κατά πάσα πιθανότητα, είναι προϊόν της— με την γραφή της Ανατολικής Ιωνίας, με την οποία μοιράζεται πολυάριθμες συγκεκριμένες ομοιότητες, συμπεριλαμβανομένου και του περιεργου έφιλον με τις πολλές κοντυλιές, που το κάνουν να μοιάζει με κτένα, και δεν εμφανίζεται σε καμία άλλη παράδοση.

ΤΑ ΔΩΡΙΚΑ ΝΗΣΙΑ. Για πολύν καιρό αναγνωρίζεται ότι η τοπική γραφή της Κρήτης και των άλλων Δωρικών Νησιών του Νότιου Αιγαίου, ιδιαίτερα της Θήρας και της Μήλου (εικ. 8), είναι η πλησιέστερη στο φοινικικό πρότυπο. Εδώ, το τεθλασμένο ιώτα, το μυ με τις πέντε κοντυλιές και το κυρτό πι εμφανίζονται στερεότυπα (εικ. 9). Το ιδιόμορφο θηραϊκό βήτα είναι το μόνο που διατηρεί το σχήμα του φοινικικού *bet*, έστω και με ανεστραμμένη φορά, στις πρώιμες ελληνικές γραφές. Η φοινικική χρήση μιας κοντής κάθετης κοντυλιάς για τον διαχωρισμό των λέξεων μεταξύ τους υπάρχει μόνο στην πρώιμη ελληνική γραφή της Κρήτης.²⁰ Αλλά και τα ιστορικά δεδομένα

ευνοούν την Κρήτη ως λίκνο του ελληνικού αλφαβήτου. Τα πλοία της Τύρου, που ταξίδευαν προς την Δυτική Μεσόγειο, ακολουθούσαν το συντομότερο και πιο βολικό δρομολόγιο κατά μήκος των ακτών της Κρήτης και δεν μπορεί παρά να σταματούσαν συχνά εκεί για επίσκεψη ή ακόμη και για μόνιμη εγκατάσταση. Ο Coldstream έχει συγκεντρώσει στοιχεία ενδεικτικά της παρουσίας της φοινικικής ναυτιλίας σε κρητικά λιμάνια στα μέσα του 9ου αιώνα και σημειώνει την περίπτωση τουλάχιστον ενός Ανατολίτη κοσμηματοπώλη, ο οποίος ασκούσε το επάγγελμα του ως μόνιμος κάτοικος του νησιού κατά το τέλος του αιώνα.²¹ Ομως, το δραματικότερο πειστήριο φοινικικής παρουσίας στην Κρήτη, ενώ διαρκούσε ο Αιώνας του Σκότους του Αιγαίου, είναι ένα ορειχάλκινο κύπελλο που βρέθηκε πρόσφατα σε τάφο της Πρωτογεωμετρικής ή Γεωμετρικής νεκρόπολης στην περιοχή Τεκέ (σήμερα, Αμπελόκηποι) κοντά στην Κνωσσό. Το κύπελλο φέρει φοινικική επιγραφή έντεκα ή δώδεκα γραμμάτων και χρονολογείται όχι αργότερα από τα μέσα του 10ου αιώνα.²² Με λίγα λόγια,

21. *Geometric Greece*, σελ. 68 και 289.

22. Βλ. την πρόδρομη δημοσίευση του M. Sznycer, "L'inscription phénicienne de Tekke, près de Cnossos," *Kadmos* 18 (1979), σελ. 89-93. Ο Sznycer χρονολογεί την γραφή στις αρχές του 9ου αιώνα και επικαλείται την κρίση του Coldstream ότι η κεραμική ένδειξη υπαγορεύει την χρονολόγηση του τάφου μεταξύ 950 και 850 π.Χ. Η παλαιογραφία όμως της επιγραφής απαιτεί χρονολογία, η οποία να προηγείται της περιόδου που προσδιορίζει ο Coldstream. Προσωπικά, προτιμώ τα τέλη του 11ου ή τις αρχές του 10ου αιώνα (πρβλ., επίσης, F.M. Cross, "Newly Found Inscriptions in Old Canaanite and Early Phoenician Script," *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 238 (1980), σελ. 15-17. Πραγματικά, αν το ανώτατο όριο της κεραμικής χρονολόγησης του Coldstream είναι ακριβές, το αργυρό κύπελλο ήταν μάλλον οικογενειακό κειμήλιο. Παρουσιάζει, πάντως, ενδιαφέρον η παρατήρηση ότι η επιγραφή ενδέχεται να περιέχει κάποια αναφορά στο εργαστήριο του τεχνίτη. Προς το παρόν, θα διάβαζα την επίγραφο αναφορά ως *Ks sm' bn l' mn*, δηλαδή, «το κύπελλο του Σάμα» μαθητευόμενου (στην κυριολεξία,

18. "Old Phrygian Inscriptions from Gordion: Toward a History of the Phrygian Alphabet," *Hesperia* 38 (1969), σελ. 252-296, και εικ. 67-74.

19. Βλ., π.χ., Snodgrass, A.M., *The Dark Age of Greece*, Edinburgh 1971, σελ. 349-350. Πρβλ. Coldstream, *Geometric Greece*, σελ. 301.

20. Πρβλ. Jeffery, *Local Scripts*, σελ. 310.

υπάρχει πληθώρα εμπεριστατωμένων ενδείξεων που δηλώνουν ότι το ελληνικό αλφάβητο παρουσιάστηκε για πρώτη φορά στην Κρήτη ως ανεξάρτητη παράδοση.

Η Κρήτη είναι επίσης εύλογη υποψήφια ως τόπος του πολύ προγενεστέρου ελληνικού πειραματισμού με το αλφάβητο, για τον οποίο υπάρχουν μαρτυρίες στα παλαιογραφικά δεδομένα. Μερικά ιδιαίτερα χαρακτηριστικά σε δείγματα πρώιμης ελληνικής γραφής θυμίζουν ένα προγενέστερο στάδιο στην εξέλιξη των βορειοδυτικών σημιτικών γραφών. Το πιο αξιοσημείωτο από αυτά ήταν η αλλαγή κατεύθυνσης της γραφής στις αρχαιότερες ελληνικές επιγραφές, οι οποίες χαραζόνταν βουστροφηδόν. Ουδέποτε πείσθηκα ότι αυτή η ένδειξη αρκεί για να δικαιολογήσει την υπόθεση πως η χρονολογία της μεταβίβασης του ελληνικού αλφαβήτου πρέπει να τοποθετηθεί γύρω στα 1100 π.Χ. ή και ενωρίτερα, όπως ισχυρίζεται ο Joseph Naveh του εβραϊκού Πανεπιστημίου της Ιερουσαλήμ και επικροτεί ο Frank Cross του Harvard University, που υπήρξε και δάσκαλός μου. Ακόμη λιγότερο με εντυπωσιάζουν τα επιχειρήματα εκείνων, οι οποίοι τείνουν να απομακρύνουν αυτή την χρονολογία προς τον 14ο αιώνα. Αντίθετα, όπως είχα καταλήξει και πριν από είκοσι χρόνια, εξακολουθώ να πιστεύω ότι:

Είναι, ίσως, δυνατό οι Έλληνες (να άρχισαν) να πειραματίζονται με την φοινικική γραφή πριν από τον 9ο αιώνα. Η υπόθεση μιας προϊστορίας (την οποία διερεύνησα εκείνο τον καιρό), υιοθετεί την άποψη ότι οι παλαιότερες γνωστές μορφές ελληνικών γραμμάτων —αφού ξεκινούν την ανάπτυξη της συμβατικής ελληνικής αλφαβητικής γραφής

και ενυπάρχουν σ' αυτήν—, αντικατοπτρίζουν την ιστορική περίοδο, κατά την οποία οι ελληνικές γραφές ανεξαρτητοποιήθηκαν από το φοινικικό τους πρότυπο (δηλ. γύρω στο 800 π.Χ.)... Σε προγενέστερη περίοδο όμως, όταν οι Έλληνες πρωτοπειραματίστηκαν με την φοινικική γραφή, έμαθαν να γράφουν και προς τις δύο κατευθύνσεις ή βουστροφηδόν. Αυτή η παράδοση γραφής με εναλλακτική κατεύθυνση, μαζί με ορισμένες τυπολογικές ιδιομορφίες στον σχηματισμό μερικών γραμμάτων, διατηρήθηκε επίμονα στον ελληνικό κλάδο του αλφαβήτου, ακόμη και μετά την εξαφάνισή της από την φοινικική γραφή. Εκείνη η πρώιμη περίοδος, σύμφωνα με την συζητούμενη υπόθεση, θα έπρεπε να ανταποκρίνεται στον αιώνα περίπου που προηγήθηκε της σταθεροποίησης των πρώιμων φοινικικών γραφών, μετά τον θάνατο του Μυκηναϊκού Πολιτισμού και της συλλαβικής γραφής του.²³

Πρέπει να υποθέσουμε ότι αυτός ο πειραματισμός έγινε όταν ήταν εφικτή η επαφή Ελλήνων και Φοινίκων, στις αρχές του 11ου αιώνα π.Χ., που ένας πρόδρομος του ελληνικού αλφαβήτου —μετά την διαμόρφωσή του— θα μπορούσε να παραμείνει για τρεις σχεδόν αιώνες σε νάρκη, διακοπτόμενη μόνο για σποραδική χρησιμοποίησή του. Δηλαδή μέχρι τα τέλη του 9ου αιώνα, οπότε με την έντονη επίδραση της ανανέωσης ή και της επιτάχυνσης των επαφών μεταξύ Ελλήνων και Φοινίκων μεταμορφώθηκε σε κοινό προπάτορα όλων των τοπικών ελληνικών γραφών. Η Κρήτη είναι ανάμεσα στα μέρη που θα μπορούσαν να είχαν πληρώσει αυτές τις προϋποθέσεις. Ένα απόσπασμα φοινικικής επιγραφής του 11ου αιώνα π.Χ. έχει αναγνωριστεί στην Σαρδηνία, επίσης στην Nora (εικ.9),²⁴ πράγμα

‘γιου’) του αρχιτεχνίτη (πρβλ. τις βιβλικές εβραϊκές λέξεις *‘āpīan* και *‘āpōn*, που σημαίνουν και οι δυο «αρχιτεχνίτης»). Η εναλλακτική ερμηνεία θα ήταν «το κύπελλο του Σάμα’ γιου του L’ MN».

23. Ο.π., σελ. 118.

24. Βλ. F.M. Cross, “Leaves from an Epi-

που δείχνει ότι από εκείνη ήδη την εποχή τα πλοία της Ανατολής παρέπλεαν τις ακτές της Κρήτης. Η εποχή εκείνη ήταν αυτή που ονομάζουμε υπομινωική, όταν το νησί ήταν απομονωμένο από τις κοινότητες του κεντρικού Αιγαίου, αλλά σε συνεχή επικοινωνία με γειτονικές χώρες της Ανατολής, τουλάχιστον με την Κύπρο.²⁵ Οι Κρήτες, οι οποίοι διατηρούσαν την ανάμνηση μιας προ πολλού αχρηστευμένης γραφής, πιθανώς προσπάθησαν αρχικά να γράψουν στα φοινικικά εκείνη την περίοδο —μεταξύ του 1100 και 1050 π.Χ. περίπου— και τα τροποποίησαν έτσι, ώστε να αποδίδουν την δική τους γλώσσα. Σχετικά μ' αυτό είναι σημαντικό να αναλογιστούμε τον ακραίο συντηρητισμό της Κρήτης κατά την διάρκεια του ελληνικού Αιώνα του Σκότους. Ο Coldstream έχει γράψει για την διατήρηση ορισμένων εθίμων και συνηθειών και της Ετεοκρητικής γλώσσας,²⁶ ιδιαίτερα στις απόμακρες πόλεις των λόφων της Πραισού και της Δρήρου. Τέτοιες τοποθεσίες επέτρεπαν ίσως την επιβίωση της αλφαβητικής γραφής, η οποία μπορούσε να χρησιμοποιείται περιορισμένα και χωρίς να γίνεται γνωστή στην υπόλοιπη Ελλάδα.

Και η υπόλοιπη Ελλάδα, βέβαια, δεν ήταν έτοιμη γι' αυτό. Ο καιρός για την μεταβίβαση στις διάφορες ελληνικές πολιτείες δεν ήρθε παρά μόνον κατά το τέλος του 9ου αιώνα ή και λίγο αργότερα, όταν η αλφαβητική γραφή αναζωογονήθηκε από την προηγμένη μορφή του φοινικικού συ-

στήματος γραφής της εποχής. Μερικά αρχαϊκά χαρακτηριστικά που είχαν επιζήσει από παλαιότερα στάδια εξέλιξής της, άφησαν την σφραγίδα τους στο νέο ελληνικό αλφάβητο, αλλά η πρωταρχική του μορφή υπαγορεύτηκε από τον χαρακτήρα της φοινικικής γραφής του 9ου και 8ου αιώνα. Με αυτήν την υβριδική μορφή, η αλφαβητική γραφή εξαπλώθηκε στα μήκη και πλάτη του Αιγαίου, όπου άρχισε να εξελίσσεται αυτόνομα.

Στην περίοδο της εξάπλωσης του ελληνικού αλφαβήτου στις αρχές του 8ου αιώνα, είναι μάλλον απίθανο η Κρήτη να διαδραμάτισε κάτι περισσότερο από έναν παθητικό ρόλο. Το νέο σύστημα γραφής διαδιδόταν μέσα από τις θαλάσσιες εμπορικές διαδρομές μεταξύ Ευβοίας και Κυκλάδων (βλ. εικ. 1), και οι Ερετρίεις ήταν εκείνοι που πρακτόρευαν την προώθησή του πιθανώς προς τα ανατολικά και ασφαλώς προς τα δυτικά. Το γεγονός αυτό εκδηλώνεται εντυπωσιακά στα δείγματα της ελληνικής γραφής —σε χρήση από τους Ευβοείς άποικους της Ιταλίας, και μάλιστα με την γνωστή σε μας δευτερογενή ετρουσκική μορφή της—, τα οποία συγκαταλέγονται μεταξύ των παλαιότερων επιβεβαιωμένων και τυπολογικά αρχαϊκών παραδειγμάτων της ελληνικής αλφαβητικής γραφής.

Συνοψίζοντας, πρέπει να θεωρήσουμε ότι το ελληνικό αλφάβητο γεννήθηκε κατά πάσα πιθανότητα στην Κρήτη κατά το τέλος του 9ου αιώνα και μάλλον μετά από μια περίοδο πειραματισμού που κράτησε διακόσια ή και περισσότερα χρόνια. Στο πλαίσιο της εμπορικής ναυτιλιακής επέκτασής τους, η οποία κορυφώθηκε εκείνην ακριβώς την περίοδο, οι Ευβοείς πήραν το αλφάβητο από τους Κρήτες και το διέδωσαν στην Αττική και την Στερεά Ελλάδα, ενώ οι έμποροί τους το προωθούσαν προς την υπόλοιπη χώρα και ακόμη πιο μακριά.

graphist's Notebook," *Catholic Biblical Quarterly*, 36 (1974), σελ. 490—493. Το απόσπασμα έχει καταχωριστεί στο *Corpus Inscriptionum Semiticarum*..., Paris 1881, ως I, 145. Ένα δεύτερο, μικρότερο απόσπασμα από την Bosa (CIS I, 162) είναι, πιθανώς, εξίσου αρχαίο, αλλά δεν υπάρχει φωτογραφία, ώστε να μελετηθεί παλαιογραφικά.

25. Βλ. την ανάλυση του V.R. d'A. Desborough στο έργο *The Cambridge Ancient History*, έκδ. 3η, Cambridge 1975, 2/2, σελ. 676—677.

26. *Geometric Greece*, σελ. 288.